(ib) Ugyanahhoz a szótőhöz homonim toldalék kapcsolódik (a toldalékok közti homonim kapcsolatokkal nem foglalkoztunk külön, mert ez inkább alaktani kérdés. Itt azonban legalább annyit meg kell említeni, hogy – a homonímia meghatározásának értelmében – az azonos alakú, de más-más szintaktikai funkciójú toldalékokat tekintjük homonimáknak. Ilyen például az igei személyrag és a birtokos személyjel többes szám első személyű alakja (lásd az [ic] példát), a múlt idő jele és a múlt idejű melléknévi igenév képzője: *összetört* egy poharat – az *összetört* pohár elvágta a kezem; a *múlt* nem *múlt* el nyomtalanul stb.

(ic) Két homonim szótári tőhöz homonim toldalékok kapcsolódnak: *dob*1 ('hajít'): *dobunk* még egy gólt – *dob*2 ('ütőhangszer'): a *dobunk* szétrepedt.

Más példa: *sírt* egy kicsit – a temetőben gondozzuk a *sírt* (itt a toldalékok közül a múlt idő jele és a tárgyrag áll homonim viszonyban).

5. 3. 2. 2. Szintagmák közötti homonímia

Ezt a típust birtokos jelzős szerkezettel szokták példázni:

A *párduc simogatása hátborzongató*. A szintagma egyik jelentése: 'ha a párduc megsimogat'; a másik: 'ha a párducot megsimogatom/megsimogatod' stb.

Ugyanezt a kettős irányultságot, egymástól független jelentéseket fejez ki a következő kijelentés is: *A szülők szeretete kötelesség*. Az egyik esetben a szülők érzelméről, a másikban a szülőkre irányuló szeretetről van szó.

5. 3. 3. Vegyes homonímia

Azokat a szópárokat soroljuk ide, amelyek egyesítik a szótári és a grammatikai homonímia pólusait. Azok a szópárok tartoznak ide, amelyeknek az egyik tagja szótári szó, a másik pedig toldalékolt szóalak: *légy*1 (rovarféle) – *légy*2 (a *lesz* ige felszólító módú alakja); *font*1 (pénznem, súlymérték) – *font*2 (a *fon* ige múlt idejű alakja); *hasad*1 ('reped') – *hasad*2 (a *has* főnév birtokos személyjeles alakja); *szemét*1 ('piszok') – *szemét*2 (a *szem* főnév birtokos személyjeles és tárgyragos alakja) stb.

5. 4. Homonímia a beszédben és az írásban

Eddigi kérdéskezelésünk során úgy közelítettük meg a homonímiát, hogy nem voltunk tekintettel a nyelvhasználat hangzásbeli és írásos aspektusára. Pedig ha a működő nyelvre is figyelünk, akkor természetesnek vehetjük, hogy az azonosalakúság bemutatásához e két kommunikációs közeg, az auditív és a vizuális csatorna sajátosságait is figyelembe kell vennünk. Ha ezt megtesszük, világossá válik, hogy a beszélt nyelvben és a helyesírásban az azonosalakúság eltérő módon jelentkezik. Amint fentebb már említettük, a hangzás szerinti homonímiát *homofóniá*nak, az írás szerintit *homográfiá*nak nevezzük. Vizsgálatunk eredményét beépíthettük volna a homonímia fenti tipológiájába is, de akkor talán összemosódtak volna azok az eltérések, amelyek a lexikológiai-lexikográfiai, illetve a nyelvhasználati-pragmatikai szempont különbségéből erednek. Külön tárgyalásuk mellett e módszertani megfon-

toláson kívül didaktikai érvek alapján is döntöttünk, így ugyanis világosabban érzékelhetők homonímiának a kommunikációs csatornák különbségéből származó alosztályai.

5. 4. 1. Homofónia

A **homofónia** olyan szópárok viszonyában figyelhető meg, amelyek hangzása azonos, írásképe viszont különböző. Altípusainak a behatárolásakor ugyanazokat a szempontokat vehetjük figyelembe, mint a homonímia általános bemutatása során. Eszerint megkülönböztethetjük a szótári, a grammatikai és a vegyes homofóniát.

5. 4. 1. 1. A szótári homofónia

A szótári homofónia köznevek és a belőlük létrejött tulajdonnevek között áll fenn. Legszembetűnőbbek ezen a színes palettán a foglalkozásnevekből, népnevekből, melléknevekből kialakult családnevek és keresztnevek.

Foglalkozásnevekből kialakult családnevek: *ács–Ács; csizmadia– Csizmadia*; *fazekas–Fazekas*; *gombos–Gombos*; *halász–Halász*; *kádár–Kádár*; *kerekes–Kerekes*; *keresztes–Keresztes*; *kertész–Kertész*; *kovács–Kovács*; *madaras–Madaras*; *sütő–Sütő*; *szabó–Szabó*; *szíjgyártó–Szíjgyártó*; *szűcs–Szűcs, Szűts*; *tímár–Tímár*; *tollas–Tollas*; *varga–Varga, Vargha* stb. Itt említjük meg az eszköznevekből kialakult családneveket is: *buzogány–Buzogány*; *csép–Csép*; *gereben–Gereben*; *kasza–Kasza*; *puska–Puska* stb.

Népnevekből létrejött családnevek: *cseh–Cseh*; *görög–Görög*; *horvát–Horvát, Horváth*; *lengyel–Lengyel*; *magyar–Magyar*; *német–Német*; *oláh–Oláh*; *orosz–Orosz*; *rác–Rácz*; *szász–Szász*; *székely–Székely*; *szerb–Szerb*; *tatár–Tatár*; *török–Török*; *tót–Tót, Tóth* stb.

Melléknevekből kialakított családnevek: *álmos–Álmos*; *erős–Erős, Erőss*; *fehér–Fehér*; *fekete–Fekete*; *forró–Forró*; *gyenge–Gyenge*; *jámbor–Jámbor*; *kis, kicsi – Kis, Kiss, Kicsi*; *kövér–Kövér*; *nagy–Nagy*; *ravasz–Ravasz*; *sánta–Sánta, Sántha*; *szép–Szép*; *szőke–Szőke*; *tompa–Tompa*; *vastag–Vastag, Vastagh*; *veres–Veres, Veress, Weöres* stb. Keresztnév: *szende–Szende*.

Más típusú köznevekből létrejött keresztnevek: *aranka–Aranka*; *árvácska–Árvácska*; *barna–Barna*; *boglárka–Boglárka*; *boróka–Boróka*; *farkas–Farkas*; *georgina–Georgina*; *gyöngyvirág–Gyöngyvirág*; *hajnal–Hajnal*; *hanga–Hanga*; *ibolya–Ibolya*; *iringó–Iringó*; *jácint–Jácint*; *rózsa–Rózsa*; *viola–Viola*; *virág–Virág* stb.

Szótári homonímiát eredményez a *j* hang hagyományos és aktuális írásmódja is: *hej* (indulatszó) – *hely* (főnév).

5. 4. 1. 2. A grammatikai homofónia – a definíciónak megfelelően – toldalékolt szóalakok között figyelhető meg. Esetükben azért kell megismételni, hogy e szóalakok hangzása egyezik, írásképe viszont különbözik, mert ennek a jelenségnek a forrása a részleges hasonulás, az összeolvadás (az alaktanhoz tartozó mássalhangzótörvények). Ezeken kívül meg kell említeni a magyar helyesírás egyik alapelvét: a ha-

gyományos írásmód elvét is, és ezen belül az *ly* és a *j* azonos ejtését, mint a homofónia másik forrását.

Példák: *áraszd–árazd*; *csempésztek–csempéztek*; *estélyén–estéjén*; *fogja–foglya*; *mészben–mézben*; *pontja–pontya*; *részben–rézben* stb.

5. 4. 1. 3. A vegyes homofónia egy szótári tő és egy toldalékolt szóalak közötti viszony: *fojt–folyt*; *csuklya–csukja*; *roncs–ronts*; *szablya–szabja* stb.

5. 4. 2. Homográfia

A homográfia az íráskép és a hangzás viszonyát illetően a homofónia fordítottja. Az ide tartozó szavak, szóalakok írásképe – amint ezt a megnevezésükre használt terminus is jelzi – azonos, kiejtésük viszont különbözik.

Nyelvünkben a homográfia a homofóniához képest csak szűk területen figyelhető meg. *A magyar nyelv könyve* szerint ez a jelenség „a magyarban a zárt *e* hang ejtésekor állhat elő" (A. Jászó szerk. 1997: 440). Ide tartozik tehát minden olyan nyelvi szerkezet, amely a zárt *e* hangot tartalmazza, mivel ezt a helyesírásunk nem jelöli. Példa: (ti) *mentek* – (ők) *mentek*; *szerelem* (fn) – (én) *szerelem* (ige).

Megjegyzendő, hogy ez a nyelvi jelenség csak azok számára jelent homográfiát, akik regionális anyanyelvüknél fogva természetes módon használják a zárt *e* hangot, és akik ismerik ennek a hangnak az ejtése és helyesírásunk vonatkozó előírása közötti viszonyt.

Az említett *e* hanggal kapcsolatos eseteken kívül nyelvünkben van még legalább két példa a homográfiára:

1. *mész* (ige) – *mész* (fn).

A *megy* ige egyes szám második személyű, jelen idejű, kijelentő módú alakját hosszan ejtjük, de röviden írjuk. Így a *mész* ige említett alakja írásban megegyezik a *mész* anyagnévvel (Hová *mész*? Itt a *mész*).

2. *egyen* (ige) – *egyen* (határozóragos számnév).

Az *eszik* egyes szám második személyű, felszólító módú, jelen idejű alakja írásban megegyezik az *egy* tőszámnév ragos alakjával.

2a) ***Egyen*** *meg a farkas!? Azt akarod, hogy megegyen a farkas!?*

2b) *Kettőn áll a vásár, nem* ***egyen****.*

Ha ezeken a nyelvi példákon kívül vannak még olyan szópárok a magyar nyelvben, amelyek tagjai homonim viszonyban állnak egymással (alakjuk azonos, de jelentésük között nincs motivált kapcsolat), és ejtésük különbözik, de írásképük azonos, akkor ezek is a homográfia kategóriájába sorolandók.

Összegzés

A homonímia szavak, szerkezetek közti kapcsolat, a poliszémia viszont egyetlen szó vagy szerkezet két vagy több jelentése közötti viszony. Miután ezt a két kategóriát így elhatároltuk, a homonímiát úgy is meghatározhatjuk, hogy ugyanahhoz a hangsorhoz/hangalakhoz legalább két különböző, egymással össze nem függő jelentés kapcsolódik. Ehhez azt is hozzá kell tenni, hogy a két vagy több azonos

alak egybeesése véletlen, vagyis nincs köztük etimológiai kapcsolat, azonosságuk a konvergens alakfejlődés következménye. A poliszémia egyetlen szó alapjelentésének divergens fejlődéséből jön létre. A két kategória között az álhomonímia teremt kapcsolatot. Az álhomonim szavak a nyelvtörténet korábbi szakaszában valamely poliszém szóból alakultak ki jelentéseltávolodás eredményeként. Emiatt ma már nem érzékelhető az egykor etimológiailag összefüggő jelentések közti kapcsolat. Vagyis, az álhomonim szavakat a mai nyelvérzék homonim szavaknak tekinti, annak ellenére, hogy e szavak valamely poliszém szóból alakultak ki: például a *barát*1 ('közelálló személy', 'társ', 'pajtás') és a *barát*2 ('szerzetes') a 'testvér' jelentésű *bráty* szláv kölcsönszóból alakult ki. Etimológiai gyökerük tehát közös, ma viszont a jelentéseik között nem érzékeljük az egykori szemantikai motiváltságot.

A szóbeli és az írásos kommunikáció eltéréseire, kettősségére való tekintettel az azonosalakúságnak két aspektusával, módozatával kell számolnunk. A hangzás szerinti homonímiát *homofóniá*nak, az írás szerintit *homográfiá*nak nevezzük.

Kulcsszavak és alapviszonyok

auditív és vizuális csatorna,
azonosalakúság,
álhomonímia, álhomonim szavak,
homofónia, homográfia,
homonima, homonim viszony,
homonímia és poliszémia,
jelölő, név,
szótári szótövek és toldalékolt szóalakok (inflexiós alakok).

Kérdések, teendők

1. Értelmezze a *táj*, az *óceán* és a *föld* szó viszonylatában az alábbi költői kijelentést:

„a szívem Kolumbusz árbockosárból / kiáltó matróza, mikor / idáig érkezem // minden más táj csak óceán / ez itt a föld / a föld nekem" (Kányádi Sándor: *Mikor szülőföldje határát megpillantja*).

2. Fejtse ki a *Kolozsvár nem vár* kijelentés lehetséges értelmezéseit!

3. Értelmezze az alábbi kijelentéseket:

a) Az első előadásban Jakab Árpád nagy műveltségű személyként mutatta be a pedagógust.

b) Az első előadásban Jakab Árpád nagy műveltségű személyként mutatta be a tudása alapján doktori címet érdemlő, s ugyanakkor kitűnő gyakorlati érzékkel rendelkező pedagógust.

4. Összegezze a homonímia és a poliszémia elhatárolásának szempontjait! Tisztázza, hogy egyáltalán miért vetődik fel e két szemantikai viszony közötti összefüggés lehetősége!

5. Határolja el egymástól a homográfiát és a homofóniát!

Könyvészet

HANGAY Zoltán
1997 A rokon értelmű szavak. In A. Jászó Anna szerk. *A magyar nyelv könyve*. Trezor Kiadó, Budapest, 440–444.

KÁROLY Sándor
1970 *Általános és magyar jelentéstan*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

KESZLER Borbála szerk.
2000 *Magyar grammatika*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
KIEFER Ferenc
é. n. [2000] *Jelentéselmélet*. Corvina Kiadó, Budapest.

II. 6. A paronímia

6. 1. Bevezető megjegyzések

A ***paronímia*** legáltalánosabban a szavak alaki/hangzásbeli hasonlóságával áll összefüggésben, de a két kategória nem fedi egymást. Nemcsak a paronímia, hanem a *figura etimologica*, az ún. népetimológiával létrehozott szavak kapcsolata a forráskifejezésekkel, a szójáték (paronomázia), sőt a rím is a szavak, szóalakok, szóelőfordulások hasonlóságán alapszik. Vessünk egy pillantást – a rím kivételével, hiszen ez a poétika kutatási területéhez tartozik – először ezekre a nyelvi-nyelvhasználati jelenségekre!

6. 2. Az alaki hasonlóság típusai

6. 2. 1. A *figura etimologica* azonos tövű szóalakokból álló szókapcsolat (etimológiai, tőismétléses alakzat). Példák: *várva vártam* ezt az alkalmat; *réges-régen* történt; *szájról szájra* adták a hírt; *unos-untalan* ismételget valamit; szép *életet él*; *szebbnél szebb* virágok; tekintélye *nőttön-nő*; hogy *látván lássatok*; akinek füle van a *hallásra, hallja*; *halálnak halálával halsz* stb.

6. 2. 2. A *népetimológia* laikus, azaz nem szakmabeli szószármaztatást jelent. A „szavak hasonlóságán alapul: a nyelvérzék számára elemezhetetlen (pl. idegen, családtalan vagy elszigetelődött, továbbá avulófélben levő) szót egy hozzá hasonló hangalakú (és legtöbbször: jelentésű) szóval hozunk kapcsolatba, s így tesszük értelmessé. Pl.: *tubarózsa* (lat. tuberosa), *fenerosszpora* (gör. peronoszpóra), *hagymás betegség* (hagymáz [= a tífusz régies elnevezése; irodalmi szóhasználatban önkívülettel járó lázas állapotot jelöl vö. ÉKsz.]) stb." (Szathmári 1961: 488). Érdekes példa a török *kara katna* ('fekete madár') „magyarításával" létrehozott *károkatona* szavunk is (Rácz szerk. 1968: 168).

6. 2. 3. A *paronomázia* a klasszikus retorika egyik alakzata. Meghatározásához – a szükséges helyesírási változtatásokkal és betoldásokkal – Révai Miklóst idézzük, aki az XIX. század első éveiben írta meg *A magyar szép toll* című munkáját:

„Ez a figura, az *egyszármazatú nevezés*, Latánul *annominatio*, egy lépéssel már tovább megyen [az alliterációnál], s több egyszármazatú szót köt egybe, hogy az egyenlő hangozattal a figyelmességet a gyökérnek fő képzeletére igazítsa. *A csen-*

dességnél csendesebb hely. Szebbnél szebb s jobbnál jobb edények. Fogyton fogy életünk. Nagy szeretettel szeretem engem szerető hív barátomat.

A Latán Tanítóknál az *annominatio*, Görögül *paronomasia*, tágabb értelemben vétetik: s abban foglaltatik nem csak az előbbi *alliteratio*, hanem az esméretesre nézésnek, *allusiónak*, az ellentételnek, *antithesisnek*, némely neme is. Közönséges magyarázattal oly mondás, melyben közel egy hangozatúak, de különböző értelműek a szavak. *Kétségkívül veres a feje, mert véres: veszett indulatja veszekedésre vitte.* [...]

Az egyszármazatú nevezés igen régi és kedves figura a Magyar nemzetnél: ahol valaminek erősb jelentésére kívánja a nagyobb figyelmet, annak mélyebb béhatására, ugyanott él vele magától is. Csakhogy a felettébb való itt is hiba lehet, és gyermekes játékká válhatik; mikor a fő jelentés nem méltó különös észbevételre. Az okos író ettől ójja magát" (Révai 1973: 80).

Révai Miklós kérdéskezelésének, valamint a paronomázia értelmezéséhez, besorolásához idézzük a *Kis magyar retorika* két passzusát:

(i) „A hangzásbeli összecsengés megfeleléseinek enyhébb formája az *annominatio* (Révai: egyszármazatú nevezés) vagy *paranomasia* (*adfictio*, Révai: szójáték), mely (pseudo)etimologikus szójáték az azonos szótövekkel (*figura etymologica*), illetve az azonos hangzású, de különböző jelentésű szavakkal. Hatásuk egyfelől a hangzásbeli változás csekélységében, másfelől az érdekes jelentésváltozásban rejlik" (Szörényi–Szabó 1997: 117).

(ii) „Az egyértelműség a beszéd funkciójának fontos eleme. A homonímia ezzel szemben veszélyezteti a beszéd világosságát (perspicuitas), tehát nem a megértést szolgálja. Irodalmi művekben azonban a nagyobb művészi hatás céljából felhasználhatják. (A homonímia egy különös eseteként fogható fel a paranomasia is.)" (Szörényi–Szabó 1997: 146).

6. 3. A paronímia meghatározása

A hasonlóalakúság legfontosabb típusainak rövid számbavétele után idézzük a minket közelebbről érdeklő típusnak, a paronímiának az egyik meghatározását: „***Paronímia***: hasonlóalakúság; az a jelenség, amikor egy nyelvben két vagy több (gyakran azonos tőből származó) szó hangalakja közel áll egymáshoz, jelentésük azonban eltér. Pl.: *helység* és *helyiség*; *fáradság* és *fáradtság*. Összekeverésüket a nyelvművelés szótévesztésnek nevezi" (H. Bottyánfy szerk. 1990: 181).

Eddigi tájékozódásunk alapján most már tényszerűbben elmondható, hogy a paronimák a hasonló hangzású szavaknak csak az egyik csoportját alkotják. Ennek megfelelően a paronímia a hasonló szóhangzás egyik alesete. Ha a mezőösszefüggés terminusaival akarjuk jellemezni ezt a viszonyt, azt mondhatjuk, hogy a *szavak hasonló hangzása* a *paronímia* fölérendelt kategóriája (*hiperonim*je). Ennek megfelelően a *paronímia* a *hasonló szóhangzás* alárendeltje (*hiponim*je), és a *szójáték*, a *figura etimologica*, a *népetimológia*, a *rím* stb. a paronímia mellérendelt párjai (*kohi-*

ponimái). A helyzet természetesen nem ennyire sematikus és egyértelmű, de az itt vázolt formális viszonyrendszer mégis segíthet a paronímia és a hasonló hangzás, a paronímia és a rokonjelenségek összefüggésének, valamint a paronímia sajátosságainak a megértésében.

A paronímia meghatározásához vizsgáljuk meg a következő szemelvény példaanyagát: „Nem lehet felcserélni a *jelentés* és a *jelentőség* szót, a *helyiség* (= szoba) és a *helység* (= község, város) szót. [...] Továbbá: a *tanultság* a műveltséget, képzettséget jelenti, a *tanulság* azt, amire valami megtanít. Más az értelme a *váltság* és a *válság* szónak. Az *artikulálatlan* hang nem *artikulátlan*. Aki *pityókos*, az nem *pityókás*. Az *elégtelenség* nem *elégedetlenség*. [...] A *faj* és a *fajta* szó sem cserélhető fel egymással. A *fajta* szűkebb kategória. [...] *Legfennebb* nem azt jelenti, hogy *legfeljebb*. (*Legfeljebb egy napig várok*.)" (Nagy 1970: 59–60).

Látható, hogy a megadott szópárok tagjai között alaki és bizonyos fokú jelentésbeli összefüggés van. A szerzői figyelmeztetésből („Nem lehet felcserélni"!) az is kikövetkeztethető – amit különben személyesen is megtapasztalhattunk –, hogy ha valaki nem ismeri e szavak árnyalatnyi eltéréseit, felcserélheti őket egymással. És az is megszívlelendő, hogy a felcserélés ebben az esetben – a szinonimák használatával ellentétben – nem szóhasználati gazdagságot, nyelvi árnyaltságot vagy pontosságot, hanem szótévesztést, nyelvi vétséget jelent.

A paronímia szakirodalmi megközelítése nem egyértelmű. Azok, akiket a nyelvművelés szándéka vezet, hajlamosak a hasonló hangzású szavak felcserélésének tényéből, a szótévesztésből kiindulni, s így szükségszerűen jutnak olyan következtetésekre, hogy ez a nyelvi-nyelvhasználati jelenség a tompa, fejletlen nyelvérzék következménye. Például: a paronímia „mint nyelvi jelenség kétségtelenül a nyelvérzék kialakulatlanságának, gyengeségének a következménye. Erre már Szarvas Gábor felhívta a figyelmet: »...a szócsere nyelvérzéktompuláson alapszik...« /Nyr. XX. 233/" (Balogh 1988: 153). Az idézetből kiderül, hogy a szerző itt a paronímiát – érthetetlen módon – a *szócserével* azonosítja. Azért érthetetlen ez az átsiklás, mert néhány oldallal tovább *nyelvi jelenségként* határozza meg a paronímiát: „A hangalaki (esetleg csak helyesírási) és rendszerint jelentésbeli meg etimológiai összefüggés alapján a kellő nyelvi ismeretek hiánya miatt egymással könnyen összetéveszthető, de a szöveg szintjén félreértést nem okozó, a köznyelvben néha pusztán stilisztikai különbségeket mutató szavak, szóalakok" (Balogh 1988: 156).

A szótévesztésre figyelőkkel szemben azok, akik magát a nyelvi jelenséget vizsgálják, egyfelől a hangalaki és jelentésbeli összefüggés, másfelől pusztán a hangalaki hasonlóság alapján határozzák meg a paronímiát. A következőkben néhány meghatározást vizsgálunk meg, melyeket önmagukban is, egymás kontextusában is értelmezni próbálunk.

Figyeljük meg először a fentebb már idézett meghatározás legfontosabb jegyeit:

(i) paronímiáról akkor beszélhetünk, ha egy nyelvben két vagy több (gyakran azonos tőből származó) szó hangalakja közel áll egymáshoz, de a jelentésük eltér. Példák: *helység* és *helyiség*; *fáradság* és *fáradtság*" (H. Bottyánfy szerk. 1990: 181).

Ez a definíció nemcsak alaki/hangzásbeli, hanem szemantikai ismérvet is beépít a paronímia fogalmába:

(ia) *alaki szempont*: a szavak hasonlóalakúsága eredhet közös szótőből, de más-más tőből is (az, hogy a paronimák „gyakran" ugyanabból a tőből származnak, azt is jelenti, hogy vannak olyan esetek is, amikor különféle szótövekből erednek);

(ib) *szemantikai szempont*: a meghatározás csak arra utal, hogy a hasonló alakú szavak jelentése **eltér** egymástól. Ebből az állításból nem derül ki világosan, hogy milyen viszony van a paronimák jelentése között. Okoskodhatnánk úgy, hogy 'az, ami *eltér* a másiktól, korábban azonos irányban haladt vele'. Vagyis van, illetve volt köztük valamiféle jelentésbeli hasonlóság. A felhozott példák is alátámasztják ezt az értelmezést: ezek a hasonló alakú szavak közös szótőből származnak, s a jelentésük úgy tér el egymástól, hogy egyben nyilvánvaló kapcsolat is van köztük. E pozitív érvek ellenére a meghatározást mégsem tekinthetjük kielégítőnek, mert nem eléggé explicit (nem adja meg, mi értendő pontosan az *eltér* kifejezésen), s a nyelvhasználatban olyan példákat is találunk, amelyek nem közös szótőből származnak.

Ezek figyelembevételével vizsgáljuk meg a következő meghatározást:

(ii) „Hasonló hangzású szavakról szűkebb értelemben akkor beszélünk, ha ugyanannak a tőnek különböző jelentésű származékairól van szó, tágabb értelemben pedig mindazon szavak esetében, amelyeknek a hangalakja hasonlít egymáshoz" (Szathmári 1961: 444).

Észrevehető, hogy ez a definíció az előzőnél differenciáltabban kezeli a kérdést, ugyanis a paronímia kettős meghatározását: szűkebb, illetve tágabb körülhatárolását nyújtja. Az előbbi alaki és szemantikai, az utóbbi csak alaki kritériumra épül.

(iia) A paronímia szűkebb értelmezése az alaki hasonlóság mellett szemantikai ismérvet is tartalmaz. Mégis, ez a meghatározás is hiányos. Egyrészt azért, mert az azonos tövű szópárokra korlátozza a paronímiát, másrészt azért, mert a „**különböző** jelentésű származékok" kifejezés értelme nem egészen világos, akárcsak a korábban megvizsgált *eltér* esetében. Itt azonban mégis van egy pontosabb szemantikai fogódzónk. Nagy Kálmán szerint „a *különféle* azt jelenti, hogy nem egyféle, többféle; a *különböző* viszont azt, hogy (valamitől) eltérő" (Nagy 1970: 59). Ha ezt az elhatárolást elfogadjuk, azt a következtetést vonhatjuk le, hogy a ***különböző** jelentésű származékok* olyan szavak, melyek jelentései között különbség és/de hasonlóság is van. (Az itt is használt *eltérő* szó jelentése ebben a kontextusban azért meghatározottabb, mint a korábbi idézetben /lásd az (ib) pontot/, mert a *különféle* szó értelmezése árnyaltabbá, konkrétabbá teszi). Tehát a *külön**féle*** olyan minőségre utal, amely alapján két dolog más-más kategóriába sorolandó. Hozzá képest a *különböző* egyfajta szemantikai átfedésre vonatkozik.

A fentiek alapján a paronímia szűkebb értelmezésének illusztrálásához olyan szavakat kell gyűjtenünk, amelyek valamely szó különböző jelentésű származékai, vagyis nemcsak hangzásuk, *hanem jelentésük szerint is* rokonsági kapcsolatban állnak egymással. Ilyenek: *érem–érme*; *fáradság–fáradtság*; *helység–helyiség*; *jártas–járatos*; *jólét–jóllét*; *különböző–különféle*; *tárgytalan–tárgyatlan* stb.

Ezek a példák egyben azt is szemléltetik, hogy az egyes szópárok nem egyformán képviselik a paronímiát, vagyis prototipikusságuk nem egyenértékű. Miközben a *fáradság* ('fáradozás', 'fáradalom', 'küszködés', 'iparkodás', 'erőfeszítéssel járó törekvés valami érdekében' stb.) és a *fáradtság* ('kimerültség', 'fáradt állapot') szópár alaki és szemantikai rokonsága könnyen átlátható, addig a *tárgytalan–tárgyatlan* szavak szemantikai kapcsolata ennél jóval áttételesebb. Olyan témára, ügyre szoktuk azt mondani, hogy *tárgytalan*, amely valami folytán már elveszítette időszerűségét. Ezzel szemben a *tárgyatlan* szavunk nyelvtani műszó, metanyelvi kifejezés, vagyis a nyelvhasználatnak ahhoz a tartományához tartozik, amelynek tárgya a mindennapi, beszélt nyelv. Közismert, hogy a szófajok közül az ige lehet tárgyas vagy tárgyatlan. A tárgyas ige jelentése valamilyen tárgyra is vonatkozik, ilyen például az *írja (a verset)*, *szántja (a földet)*, *figyeli (az eget)* stb. A tárgyatlan ige ezzel szemben 'tárgy nélküli': jelentése olyan cselekvésre utal, amely nem irányul valamilyen tárgyra. Ilyen például a *repül*, *üldögél*, *kocog*, *havazik* stb.

Vagyis tudomásul kell vennünk, hogy a definíció alátámasztására kiválogatott paronimák sem egyenértékűek, s ezeken kívül olyan nyelvi példákkal is számolnunk kell – amint erre fentebb már hivatkoztunk –, amelyek paronimák ugyan, de nincsenek egymással etimológiai kapcsolatban.

(iib) Amint már említettük, a paronímia tágabb értelmezése eltekint az érintett szavak szemantikai rokonságától, és kizárólag a hangalaki hasonlóság kritériumára épít. Eszerint paronimának tekinthető bármelyik két hasonló alakú szó. Ez másként megfogalmazva azt jelenti, hogy ez a két (vagy több) szó legalább egy fonémában, illetve grafémában különbözik egymástól. Vizsgáljuk meg ehhez a szakirodalom példaanyagában gyakran szereplő *egyelőre–egyenlőre*, a *tanulság– tanúság*, valamint a *cél–szél* szópárt!

A hétköznapi szóhasználatban az *egyelőre* helyett olykor az *egyenlőre* szót használják. Az *egyelőre* és az *egyenlőre* morfológiai felépítése azonban alapvetően különbözik (*egy* + *előre* – *egyenlő* + *-re*), és jelentésük között sincs kapcsolat (*egyelőre*: 'most, pillanatnyilag' – *egyenlőre*: 'egyformára'). Az a sejtés vagy feltételezés, hogy ez a két szó ugyanabból az abszolút tőből – az *egy*ből – származik, csak félig-meddig megalapozott, ugyanis az *egyelőre* szervetlen összetétel (azaz két töve van), az *egyenlőre* pedig határozóragos melléknév. A szópár mégis egyfajta átmenetnek tekinthető a szűkebb és a tágabb értelemben vett paronímia között, ugyanis az *egy* köztes helyzete ezt megengedi.

Ehhez képest a *tanúság–tanulság* viszonya még távolabbi, még formálisabb, ugyanis az előbbi példánkban az *egy* a jelzett értelemben, felemás módon összekötheti a szavakat, itt azonban a *tan* leválasztása és szógyökként való kezelése teljességgel alaptalan. Valójában nem ugyanazzal a szóval, hanem két homonim képződménnyel van dolgunk. *Tanú* szavunk honfoglalás előtti török jövevényszó, a *tanulság* viszont a *tanul* ige származéka, ez pedig egy ősi, uráli kori szóból ered (ÉrtSz +).

Végül a *cél–szél* szópár a tág értelemben vett paronímiának azt a típusát képviseli, amelyre valóban kizárólag a nyitott, kötetlen értelemben vett alaki hasonlóság jellemző, bármiféle szemantikai rokonság vagy látszatérintkezés nélkül. A példák száma ebben a típusban gyakorlatilag végtelen, szemléltetésként és konklúziónk előkészítéseként azonban megemlítünk néhányat: *buja–búja*; *cilícium–szilícium*; *császár–csiszár*; *érték–mérték*; *gaz–gáz*; *Katika–patika*; *kengyel–lengyel*; *könny–könyv*; *merték–mérték*; *örök–ökör*; *tető–tetű*; *ugar–ugor* stb.

Látható, hogy e szópárok hasonló hangzású tagjai között valóban nincs szemantikai kapcsolat. Feltehető tehát a kérdés, hogy a paronímia meghatározásából kizárható-e a valamilyen formájú (lásd az *egyelőre–egyenlőre* viszonyát) vagy legalább látszólagos (lásd a *tanúság–tanulság* viszonyát) jelentésbeli kapcsolat. Úgy tűnik, nem. A jelentés valamilyen értelmű bevonásával ugyanis egyrészt elkerüljük azt a veszélyt, amely a definiálandó tárgy parttalanságából, jellegtelenségéből ered, másrészt pedig a nyelvhasználatban jelentkező problémákra is figyelhetünk.

6. 4. A paronímia típusai

Az előbb elmondottak alapján a paronímia három típusa különíthető el:

1. Hasonló alakú, közös tőből származó, jelentésükben is valamilyen ponton érintkező szavak: példák: *fáradság–fáradtság*; *helység–helyiség*; *tanulság–tanultság*. Ide sorolható a *válság–váltság* szópár is, mivel mindkettő a *válik* ige származéka, bár a divergens jelentésfejlődés következtében ma már nem érzékelhető a köztük levő etimológiai kapcsolat.

2. Hasonló alakú, bizonyos megszorítással közös tőből származtatható (közös etimonra visszavezethető), jelentésükben eltérő szavak (= a két szó jelentése között nincsen összefüggés): példa: *egyelőre–egyenlőre*.

3. Hasonló alakú, nem közös tőből származó, eltérő jelentésű szavak, melyek között mégis feltételezhető egyfajta (látszat)kapcsolat. Példa: *tanúság–tanulság*.

E típusok sorrendje egyben azt is példázza, hogy a nyelvi példák fokozatosan eltávolodnak a hasonlóalakúság és (bizonyos fokig) motivált jelentésösszefüggés pólusától a heteronímia felé. Más szóval, az érintett szavak közti morfoszemantikai kapcsolat fokozatosan gyengül, majd megszűnik. Két szócsoport tartozik ide. Az egyikben olyan szópárok vannak, amelyek alakilag hasonlóak, és/de a nyelvhasználatban nem tévesztik össze a tagokat: kengyel–lengyel, örök–ökör, ugar–ugor. A másikba tartozó szópárokat a nyelvhasználók a megfelelő ismeretek hiányában adott esetben felcserélhetik: tör–tőr, tol–toll stb.

6. 5. A paronímia és a nyelvművelés

A paronímia vizsgálói mindig tekintettel voltak – sokszor túlságosan is – az idesorolt szavak alaki-szemantikai érintkezésével is összefüggő nyelvhasználati vétségekre. Erre már Révai Miklós is figyelmeztetett (lásd fennebb), de XX. századi példákra is hivatkozhatunk: „A szavak rokonalakja olykor tévedésre ad alkalmat. Ha

valamely szót nem értünk, hajlandók vagyunk a hozzá hasonló hangzásúval összecserélni" (Zlinszky 1961: 156; eredetije 1913); „Sok hibát okoznak a *hasonló hangzású* szavak (paronimák)" (Bencédy 1968: 537); „Vigyázni kell a hasonló alakú szavak használatára is. Nem lehet felcserélni" egyiket a másikkal (Nagy 1970: 59).

Összegzés

A számba vett megközelítések alapján arra a konklúzióra juthatunk, hogy a paronímia meghatározását nem szűkíthetjük a hasonlóalakúságra, vagyis nem zárhatjuk ki az idesorolható szavak közti szemantikai összefüggés valamilyen formáját (még akkor sem, ha ez pusztán látszat). Ugyanis ez teszi lehetővé, hogy a paronímiát elhatárolhassuk a paronomáziától és a népetimológiától. A szemantikai szempont bevonásával ugyanakkor a paronímia belső tagolása is megvalósíthatóbb – ha másként nem, legalább vázlatosan –, és egyben nemcsak a lexikográfia (szótárírás), hanem a nyelvhasználat szempontját is bevonhatjuk a kérdés tárgyalásába.

Ezek összegzéseként a paronímiát a következőképpen határozzuk meg: a paronimák hasonló alakú és valóságosan vagy látszólag érintkező jelentésű szavak. Emiatt e szavak összetéveszthetők egymással.

A paronímia tág értelemben a hasonlóalakúság egyik esete, viszonya. A szintén ide tartozó *figura etimologicá*tól abban különbözik, hogy nem szóismétléses alakzat, hanem két vagy több különálló szó viszonya, melyek alakilag-szemantikailag valamiképp összetartoznak vagy egymásra vonatkoztathatók. A paronímia a bevezetésben szintén említett népetimológiától is különbözik. A paronim szavak jelentése viszonylag pontosan megadható és elhatárolható egymástól, vagyis ha külön-külön, önmagukban vizsgáljuk, morfoszemantikailag motivált jelentést társíthatunk hozzájuk. Ezzel szemben a népetimológia útján létrehozott szavak annak következtében születnek meg, hogy a beszélők motiválatlannak tekintenek egyes idegen vagy elhomályosult jelentésű szavakat, s ezeket a maguk módján értelmessé, motiválttá teszik. Megemlítendő még a paronímia és a paronomázia (szójáték) viszonya is, a köztük levő különbség azonban ma annyira nyilvánvaló (lásd alább a paronomázia Szathmári István-i meghatározását), hogy itt elegendő az erre való egyszerű hivatkozás. És végül: olyan szóalakok is léteznek, amelyek a homonímia és a paronímia érintkezését igazolják. A *csempéztek–csempésztek* szavak egyrészt a homofóniához, másrészt a paronímiához sorolhatók.

A paronim szavak közti kapcsolat lehet etimológiai és véletlen. Részleges egybeesésük tehát lehet motivált vagy önkényes. A véletlen, illetve az önkényes egybeesés a konvergens alakfejlődés eredménye is lehet, akárcsak a homonimák esetében. Fontos azonban hangsúlyozni, hogy a paronimáknál – a homonimáktól eltérően – az alaki egybeesés részleges. Rendszerint a szótőre vagy a tőnek **vélt** szókezdő elemre korlátozódik.

A paronímiának a szótévesztéssel való azonosítása maga is tévedés. Az, hogy a hasonló alakú, de eltérő jelentésű szavakat a kommunikáció során egyesek felcserélik, a beszélők szóhasználati hibája, s nem a paronímia sajátossága.

Kulcsszavak és alapviszonyok
alaki/hangzásbeli hasonlóság,
figura etimologica,
népetimológia (laikus szószármaztatás),
paronomázia (annominació, szójáték).

Kérdések, teendők

1. Révai Miklós szóhasználatában a paronomáziának (lat. *annominatio*) az *egyszármazatú nevezés* felel meg. Értelmezze ezt a kifejezést!

2. Az idézett szemelvény nyelvi példái és retorikai-stilisztikai alakzatai alapján vizsgálja meg, hogy Révai Miklós, illetve a „latin tanítók" milyen nyelvi-nyelvhasználati jelenségeket soroltak a paronomáziához! A *Kis magyar retorikáb*ól idézett első szövegrész mellett vegye figyelembe a következő idézetet is: „A **szójáték** azonos vagy hasonló hangzású, de különböző értelmű szavaknak meglepő, váratlan összekapcsolása, egyes szavaknak, szólásoknak, mondatoknak, illetőleg szólások, mondatok egyes szavainak eltorzítása, esetleg egyszerűen nyelvi, formai játék humorkeltés céljából, amellyel a költő-író kiemel, jellemez vagy kritizál" (Szathmári 1958/1981: 131; lásd még uő 1961: 524).

3. A második szemelvényben a *Kis magyar retorika* szerzői a homonímia egyik különös alfajának tekintik a paronomáziát (lásd fennebb a 6. 2. 3. [ii]-t). A homonímiával kapcsolatos ismereteink felidézésével vizsgálja felül és pontosítsa ezt a kijelentést!

4. Ellenőrizze a következő értelmezés helyességét:

'Magabiztosnak lenni' és 'biztonságban lenni' két különféle tapasztalat. Ha valaki magabiztos, ez azt jelenti, hogy az illető 'öntudatos', 'biztos fellépésű', 'határozott'. Magabiztosnak lenni tehát személyiségjegy, belső állapot (vagy ennek megjátszása), s ennek az egyéni viselkedésben való megmutatkozása. Ezzel szemben a *biztonságban lenni* a körülményekre, a védettség külső helyzetére utal. Tehát a *magabiztosság–magabiztonság* viszonyában, pontosabban a *magabiztonság* szó létrejöttében a *magabiztos* és a *biztonság* kontaminációjáról lehet szó.

5. Elemezze az

a) *áhít–áhítatos–ájtatos*,

b) *ízléses–ízletes–ízes*,

c) *egyhangúan–egyhangúlag*,

d) *felelősök–felelősek*, *gyorson–gyorsan*, *lázasok–lázasak*, *különcködők–különcködőek*,

e) *jelző–jelező*, *éberen–ébren*, *képző–képező*, *ebédlő–ebédelő*, *helyet ad – helyt ad* közti szemantikai viszonyt!

6. A *tetőz–tetéz* szavak szóhasadással létrejött paronimák. Az *idő*, *idén*, *időtlen–idétlen*, *fenyő–Fenyéd* viszonylatában vizsgálja meg a köztük levő alaki-szemantikai viszonyt!

7. Adott a *lovag–lovas–lovász* szósor. Milyen szándék, illetve kontextus alapján nevezhető lovásznak a lovag?

8. Milyen félreértés állhat a következő (diákírásbelikből vett) kijelentések mögött:

– Rákóczi Ferenc úgy halt meg, hogy belefulladt a Rodostóba.
– A mocsári vész 1526-ban volt.
– Arábiában a vizet cisztercitákban gyűjtik.
– A középkorban a várakat katakombákkal lőtték.
– Anonymus III. Béla névtelen jegyese volt.
– A görög ábécé kezdete: alfa, béta, céda.
– Csapadékfajták: eső, hó, liszttharmat.

– Ady Boncza Bertalant vette feleségül.

9. Vizsgálja meg a következő szemelvény paronimáit! Indokolja meg, miért téveszthetők össze ezek a paronim szavak! Hasonlítsa össze és határolja el egymástól a különféle indokokat, és ennek megfelelően csoportosítsa az egyes szópárokat!

„Más a *tanúság* meg a *tanulság*; a *megalapít* és a *megállapít*; az *ural* (úrnak tisztel, szolgál) meg az *uralkodik*; [...] *Ildomos*: okos, nem pedig illedelmes; *iromba*: feketével vegyes hamvasszürke, nem pedig otromba; *padmaly*: part oldalába vájt gödör, nem plafon, sem padlás. A disznó *orja* nem az orra, hanem a hátgerince. Az *iratos* nem illatos, hanem festett, tarka, mert az *ír* ige eredetileg a. m. fest. Közös lónak *túros* (sebes, felsebzett) a háta, nem túrós. Akinek a kása megégeti a száját, máskor a *tarhót* is megfújja: az aludttejet, nem a tarhonyát. *Egyívású* és nem egyvívású. *Talpalatnyi* nem a *talp* és *alatt* szók összetételéből keletkezett, hanem a *talpalat* főnévből" (Zlinszky 1961: 156).

10. Indokolja meg, hogy a paronímia meghatározásához miért nem elegendő a szavak hasonló alakja!

Könyvészet

BALOGH Dezső

1988 A paronimák. In Kiss Jenő és Szűts László (szerk.): *A magyar nyelv rétegződése I–II.* Akadémiai Kiadó, Budapest, I. 152–159.

BENCÉDY József

1968 Jelentéstan. In Rácz Endre (szerk.): *A mai magyar nyelv*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 501–555.

H. BOTTYÁNFY Éva szerk.

1990 *Bevezetés az egyetemi magyar nyelvészeti tanulmányokba*. Tankönyvkiadó, Budapest.

NAGY Kálmán

1970 *Kis magyar nyelvtankönyv* különös tekintettel a nyelvhelyesség mindennapi kérdéseire. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest.

RÁCZ Endre szerk.

1968 *A mai magyar nyelv*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.

RÉVAI Miklós

1973 *A magyar szép toll*. Közzéteszi és az utószót írta Éder Zoltán. Akadémiai Kiadó, Budapest.

SZATHMÁRI István

1958/1981 A szó jelentésének stilisztikai vizsgálata. Terestyéni Ferenc szerk. *A magyar stilisztika vázlata*. Tankönyvkiadó, Budapest, 65–148.

SZATHMÁRI István szerk.

1961 *A magyar stilisztika útja*. Gondolat Kiadó, Budapest.

SZÖRÉNYI László és SZABÓ Zoltán

1997 (második kiadás) *Kis magyar retorika*. Budapest.

ZLINSZKY Aladár

1961 (első kiadás 1914) Stilisztika és verstan. In Szathmári István (szerk.): *A magyar stilisztika útja*. Gondolat Kiadó, Budapest, 135–213.